

сійськими авторами, що побачили світ у другій половині XVIII – на початку XIX ст. Серед них – “Короткий літопис Малоросії”, виданий В.Г.Рубаном у 1777 р., історико-географічно-етнографічні словники Л.Максимовича, Й.Георгі, М.Щекатова, “Записки про Малоросію” Я.Марковича та деякі інші, подібні до них праці. Але першою стали “Короткі відомості про Малоросію”. У цьому й полягає їхнє значення для української культури.

¹ Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России, с приобщением украинских трактатов и известий о почтах, також списка духовных и светских тамо находящихся ныне чинов, числе народа и прочая. СПб., 1773.

² Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760-1830. К., 1996. С.113.

³ Наливайко Д. Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI-XVIII ст. К., 1998.

⁴ Величко Самійло. Літопис. К., 1991. Т.1. С. 26.

⁵ Перковский А.Л. Формирование демографической мысли на Украине в XVIII ст. //Проблемы исторической демографии в СССР. К., 1988. С.66.

⁶ Там же.

⁷ Sounders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture. 1750-1850. Edm., 1986. P.123.

⁸ Белковец Л.П. Россия в немецкой исторической журналистике XVIII в.: Г.Ф.Миллер и А.Ф.Бюшинг. Томск, 1988. С.228.

⁹ Александровская О.А. Становление географической науки в России в XVIII веке. М., 1989. С.192.

¹⁰ Апанович Е.М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине: Исторические сборники. К., 1983. С.200-201. Щоправда, в книзі, здається, сплутано тексти видань, здійснених В.Г.Рубаном, відповідно, в 1773 і 1777 рр.

¹¹ Докладніше див.: Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). Харків, 1996.

¹² Горленко В.Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX ст. К., 1988. С. 38-39.

Володимир Горак

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРІОГРАФІЧНУ ЦІННІСТЬ ПРАЦІ В.К.ВИННИЧЕНКА “ВІДРОДЖЕННЯ НАЦІЇ”

Володимир Кирилович Винниченко... Досить яскрава і разом з тим трагічна постать в новітній історії України. І, крім того, постать надто суперечлива з огляду на той складний шлях, який йому судилося долею. Винниченко був відомим літератором і разом з тим - енергійним політичним діячем, що з головою поринув у бурхливі політичні події 1917-1920 рр. Винниченко пройшов шлях від революціонера-емігранта царської доби до прибічника російських більшовиків у 1920 році і, нарешті, до політичного вигнання, який, глибоко розчарувавшись як у більшовицькій Москві, так і в українських національних урядах, виїхав за кордон, щоб там, поза межами рідної України, прожити ще довгі роки в еміграції, які навряд чи можна назвати щасливими у його житті.

Чому ж було саме так? Чому люди, подібні до В.К.Винниченка, чие життя по суті являло собою перманентний політичний пошук, так по-справжньому і не знайшли своє місце на складній політичній арені? На думку мимоволі спадають інші постаті - Юрко Тютюнник, Максим Горький, Олександр Керенський... Саме в цьому невмінні знайти себе політично і полягала, на мою думку, головна трагедія цих людей, але причини, що зумовили її, надто складні і потребують ще з'ясування сучасними істориками-професіоналами.

Значення літературної спадщини В.Винниченка загальновідоме і колосальне. Але разом з тим аж ніяк не можна недооцінювати значення його політичної спадщини. Головним доробком В.Винниченка-літератора і В.Винниченка-політика є широко відомий твір “Відродження нації”, в якому автор висловлює своє бачення соціально-політичних процесів, що мали місце на Україні в буремні 1917-1921 роки.

Я належу до тих істориків, котрі досить високо оцінюють

працю В.Винниченка. Чому? По-перше, мабуть, зі мною погодяться в тому, що твір В.Винниченка політично глибокий і проникливий. По-друге, він заслуговує на високу оцінку ще й тому, що написав його не професійний політик (ним В.Винниченко ніколи не був), а літератор. По-третє, твір В.Винниченка відрізняється також відкритістю, чесністю і щирістю. Разом з тим хотілося б сказати і про те, що, оцінюючи в цілому твір нашого відомого письменника досить високо, я не можу в ряді випадків погодитися з автором "Відродження нації". І ця стаття, полемічна за своїм змістом, спрямована саме на з'ясування всіх тих моментів.

Можливо, у когось виникне питання: а навіщо взагалі це робити? Невже В.Винниченко, голова двох українських урядів, розумів суть подій 1917-1921 рр. гірше, ніж ми, українські історики кінця ХХ ст.? Але, по-перше, ніхто, в тому числі і Володимир Винниченко, не може претендувати на монопольне пізнання історичної істини; по-друге, як вказували ще стародавні філософи, будь-яка істина - це наслідок досить напруженої праці інтелекту, здобуття її не може бути миттєвою або одноактовою дією. Істина, користуючись словами видатного німецького філософа В.Гегеля, є процес.

Пристаючи до написання цієї статті, ми не ставили собі за мету дати вичерпний аналіз змісту цієї відомої праці В.К.Винниченка, прекрасно розуміючи, що для цього потрібна праця багатьох професійних істориків української революції 1917-1921 рр. Наша стаття - це спроба полеміки з Володимиром Кириловичем з деяких проблем української революції, які уявляються нам найбільш важливими і разом з тим - найбільш дискусійними.

Отже, полеміка з В.Винниченко - це наша спроба не тільки здобути, а й поглибити істину з питань української революції 1917-1921 рр.

І. Українська Центральна Рада:

уряд соціалістичний чи уряд буржуазний?

Мабуть, добре напруживши пам'ять, нелегко пригадати хоча б декілька фактів, щоб колишній голова законо-

давчої або виконавчої влади будь-якої країни суто критично ставився б до своєї діяльності після власної відставки. Навпаки, набагато легше пригадати випадки, коли ця діяльність захищається і виправдовується колишніми урядовцями з піною біля роти. Яскравим винятком з цього є сам В.К.Винниченко, який спочатку очолював Центральну Раду (був головою її Генерального Секретаріату), а пізніше, в кінці 1918 - на початку 1919 року перебував на чолі Директорії. Його ставлення до першого українського уряду є відверто критичним і у деяких випадках - навіть ворожим. У творі В.Винниченка "Відродження нації" можна знайти чимало тез, з яких випливає один і той же зміст: Центральна Рада була урядом "буржуазним", її діячі не збиралися боротися з "буржуазним" ладом, вони вірили в "одвічність" і незмінність "буржуазної держави"¹.

Зайво говорити, що у своїх судженнях про соціально-класову суть Центральної ради наш великий письменник, на жаль, аж ніяк не оригінальний. Його думка, по суті, повністю збігається з характеристиками українського уряду, які ми знаходимо у більшовицьких та лівосервіських джерелах. В.І.Ленін, наприклад, характеризував Центральну Раду і її діячів як "український різновид" керенщини. І, на наш погляд, хоча В.К.Винниченко і висловлює свою особисту думку, вплив більшовицьких поглядів на його політичний світогляд відчувається тут досить помітно.

Зразу ж можна закинути авторові "Відродження нації", що він політично тенденційний - насамперед тому, що подібна думка про "буржуазність" Центральної Ради, на жаль, не спирається на ґрунтовну аргументацію. Єдине, до чого зводяться усі докази В.Винниченка - це численні посилання на "бездіяльність" Центральної Ради, яка, боючись некерованої народної стихії, не робила рішучих кроків щодо практичної реалізації революційних ідей і тим самим фактично зберегла на Україні "буржуазний лад" в усіх сферах життя - аграрній, фінансовій, промисловій та ін.

Але разом з тим потрібно зазначити, що такі ідеї в українській немарксистській історіографії є в очевидній меншості. Набагато більше авторів твердять, що Центральна Рада була "соціалістичним урядом" і дійсно прагнула до соціалістичних перетворень в українському суспільстві, але дея-

кі внутрішні і зовнішні обставини (зокрема, більшовицька навала) стали їй на заваді у цьому².

Так хто ж правий? В.Винниченко чи його опоненти - історики, представники немарксистської історіографії? Про що повинні писати історики: про невдалий соціалістичний експеримент Центральної Ради чи про фактичний захист нею старих порядків? Автор статті усвідомлює, що відповідь на це питання досить складна і вже тому ми не можемо претендувати на його всебічне і вичерпне висвітлення. Складність відповіді на це питання зумовлюється кількома обставинами історико-методологічного характеру, зокрема: а) недостатньою концептуальною визначеністю поняття "соціалізм" і "соціалістичне суспільство" у світовій науковій літературі; б) неоднозначністю політики Центральної Ради впродовж 1917 року; в) неоднозначністю персонального складу Центральної Ради (в ній були як надто лівоадикальні, так і більш помірковані діячі); г) суттєвими розходженнями між теорією і практикою Центральної Ради.

Спробуємо по змозі об'єктивно розглянути вказане питання. Що таке соціалізм, соціалістичне суспільство? Які його характерні ознаки? І чи відповідають цим ознакам численні країни, а також соціально-політичні рухи, які часто оголошували себе соціалістичними, але нерідко без достатнього обґрунтування?

Певний парадокс історії полягає в тому, що абсолютна більшість країн, які називали себе соціалістичними, такими насправді ніколи не були. Чому? Насамперед тому, що їх конкретна практика аж ніяк не відповідала базовим характерним рисам соціалізму, якими є, зокрема, повна відсутність експлуатації людини людиною і наявність широкої свободи особистості. І тому не може називатися соціалістичною наша колишня країна - СРСР, ознаками якої була сильна і в окремих випадках - надто жорстока експлуатація села з боку міста, повна відсутність свободи і, зокрема, свободи політичної. Далекою від своєї назви була і "націонал-соціалістична" Німеччина А.Гітлера, де спостерігалась жорстока експлуатація як німецького, так і інших, поневолених народів з боку великих монополістичних об'єднань. Такою ж мірою не може претендувати на назву "соціалістич-

на" і КНР (раніше - тому, що тоді в Китаї вкорінилася типова сталінська модель суспільного розвитку, тепер - тому, що КНР стала на капіталістичний шлях).

Інакше кажучи, керівники цих країн були комуністами і соціалістами лише на словах, а насправді втілювали в життя ту чи іншу форму неосоціалістичного суспільства, так чи інакше побудованого на експлуатації людської праці.

А що ж діячі Центральної Ради? Чи стояли вони на ґрунті соціалістичних ідей? І якщо це так, то чи була їх практика розбудови української держави теж соціалістичною? На нашу думку, можливі три відповіді на це питання: 1) діячі Центральної Ради були соціалістами і в теорії, і на практиці; 2) діячі Центральної Ради були соціалістами лише в теорії, а на практиці не втілювали соціалістичні ідеї в життя; 3) діячі Центральної ради не були соціалістами ні в теорії, ні в практиці і стояли на ґрунті "буржуазної держави" - тобто саме так, як про це пише у своєму творі В.Винниченко.

Звернімося до фактів і джерел. У 1-му і 3-му Універсалах Центральної Ради було висловлено бажання ліквідувати приватну власність на землю в будь-яких формах (поміщицького, монастирського землеволодіння і т.п.). В загальному плані господарем усієї землі повинен був стати український народ, а в практично-конкретному розумінні - земельні комітети, які й мали розподілити ці нетрудові господарства серед малозабезпечених верств селянства³.

Такий крок за умови його реалізації ще не можна охарактеризувати як повністю соціалістичний. Адже вилучення державою земель з володіння осіб не завжди означає, що буде повністю скасована експлуатація людини людиною. Навпаки, історія знає чимало прикладів, коли на общинних та державних землях відбувалася досить сильна експлуатація людини людиною. Разом з тим таке прагнення діячів Центральної Ради можна розглядати і як відвід від ідеї класичного капіталізму, що ґрунтується на принципі приватної власності на землю.

Проте, слід підкреслити, що на ідеї про націоналізацію всіх земель України Центральна Рада не зупинилася. Уряд українського есера Голубовича, що прийшов до влади в січні 1918 року, запровадив поняття "трудової норми" в селянському господарстві, підкресливши, що земельна ділянка

має бути не меншою від споживчої і не більшою за трудову⁴. Реалізація такої ідеї, на нашу думку, в значній мірі виключила б можливість експлуатації людської праці.

Аналогічною була і справа в галузі робітничого питання. Керівники Центральної Ради схилилися до націоналізації промислових підприємств, до запровадження на них 8-годинного робочого дня, до встановлення на них робітничого контролю⁵.

І якщо до всього цього додати те, що Центральна Рада своїми декретами встановлювала свободу думок і віросповідань, вільний розвиток національних меншин на Україні (в січні 1918 року український уряд прийняв закон про "національно-персональну автономію") і навіть збиралася скасувати регулярне військо⁶ (деяким її діячам воно вважалося реакційним і непотрібним атрибутом старої "буржуазної держави"), стає ясным, що думки В.К.Винниченка про те, що він і його колеги не хотіли руйнувати основи капіталістичного суспільства, аж ніяк не відповідає історичній дійсності. До речі, варто навести тут коротенький витяг із промови самого голови Секретаріату Центральної ради, оголошеної 13 жовтня 1917 року на четвертому з'їзді української соціал-демократичної партії в Києві. Він говорив: "Яка революція тепер відбувається?" Дехто характеризує її як буржуазну. Але... революція робили селянство і пролетаріат. І по своїм цілям вона - не буржуазна. Цю революцію можна назвати соціалістично-демократичною⁷.

Отже, за напрямом своїх думок і за характером власних соціальних програм переважна більшість керівних політиків Центральної Ради були типовими соціалістами. Щоправда, деякі з них (зокрема М.Садovsky) справді не підтримували курс українського уряду на соціалістичні перетворення і дійсно не збиралися, як і праві російські меншовики, руйнувати буржуазний лад, але в Центральній Раді вони становили абсолютну меншість⁸.

Разом з тим виникає і інше принципово важливе питання, яке вже фактично поставив у своєму творі сам В.Винниченко. Чи були члени Центральної ради, безумовно, соціалісти за своїми прагненнями і програмами, такими ж соціалістами в практиці життя? Інакше кажучи, чи зуміли вони

реалізувати свої соціалістичні ідеї на ділі? І якщо ні, то чи можна вважати їх у такому разі соціалістами? Можливо, правильніше було б характеризувати їх як "буржуазних республіканців" - так, як пропонує сам В.К.Винниченко?

На жаль, звинувачення В.К.Винниченком Центральної Ради у "нездатності" змінити на Україні існуючий буржуазний лад дійсно містить у собі значну долю істини. За чимало років праці над тематикою української революції у 1917-1921 рр. нам не вдалося знайти серед архівних та мемуарних матеріалів будь-яких переконливих свідчень, що Центральна Рада дійсно предметно втілювала власні соціалістичні ідеї в життя. Цей погляд підтримує і такий авторитетний історик перших українських урядів, як Д.Дорошенко⁹. Найімовірніше, це й дійсно відповідає істині. Інакше не втратила б Центральна Рада свою владу так швидко у перші місяці 1918 року внаслідок масового розчарування її політикою українських робітників та селян.

В.К.Винниченко пояснює це тим, що, мовляв, український уряд вагався з реалізацією власних декретів, боючись приходу до влади російського пролетаріату, а також "анархізації" українського життя¹⁰. Разом з тим діяли ще й інші причини, про яких автор "Відродження нації", на жаль, пише не так детально. До них слід насамперед віднести практичну невідповідність більшості членів Центральної ради до реалізації тих завдань, які вони самі ж поставили перед собою, бо вони здебільшого не мали будь-якого досвіду державного управління. Якби у них такий досвід був, вони відчували б себе набагато впевненіше і "анархізації" не побоюлися б, знаючи, що у скрутну хвилину вони зможуть їм впевнено запобігти. І, на мою думку, в цьому разі соціалістичні реформи були б втілені в життя, бо нема абсолютно ніяких підстав натякати на нещирість В.Винниченка та його колег.

Але разом з тим уявляється, що було б абсолютно неправильно робити на цій підставі висновок, що Центральна Рада виступала як охоронець та прибічник буржуазного ладу на Україні. Так, вона дійсно не зуміла побудувати на українській землі соціалізм, але разом з тим ми не можемо навести факти, які б свідчили про зміцнення Центральною радою позицій капіталізму (якби це було дійсно так, ми не полегі-

зувати б з тезою В.К.Винниченка про "буржуазну суть" Центральної Ради). І взагалі міркування за відомою схемою: "хто не друг - той проти нас" уявляється нам надто спрощеним, однобічним і тому - невірним. Хіба ж можна багатьох відомих соціалістів утопічного спрямування (Сен-Симона, Ш.Фур'є, Кабе, Мореллі, Маблі, російських народників і т.п.) вважати не соціалістами, а буржуазними діячами тільки за те, що вони не знали чи не знайшли практичних шляхів для реалізації власних ідей? Звичайно, ні. То ж невірно було б робити таке і стосовно Центральної Ради. Її діячі у своїй переважній більшості були щирими соціалістами, які дійсно хотіли кардинальних суспільних перетворень на Україні. Але на практиці їх ідеї не були реалізовані за обставин, які у значній мірі залежали не від них.

То хто ж були урядовці Центральної Ради? Аж ніяк не переконаними "буржуазними республіканцями", як їх кваліфікує В.К.Винниченко. В дійсності вони були представниками світового утопічного соціалізму, хронологічні рамки якого аж ніяк не можна обмежувати XVI-XIX століттям. Їх, на наше переконання, слід поширити і на XX століття.

2. Конфлікт між Центральною Радою і Раднаркомом РСФСР у грудні 1917 року.

Хто винен?

Усі, хто більш-менш знайомі з історією громадянської війни на Україні, пам'ятають, що з початку соціалісти з Центральної Ради і російські більшовики виступили як союзники у боротьбі з Тимчасовим урядом. Союз цей тривав, проте, недовго. Після розгрому військ Керенського в Києві на початку листопада 1917 року обидві сили почали енергійну боротьбу за владу. Справа дійшла до того, що 17 грудня 1917 року Раднарком Росії на чолі з Леніним оголосив українському урядові ультиматум, а після невиконання його умов - війну, яка закінчилася усуненням Центральної Ради від влади¹¹.

Хто ж ніс відповідальність за виникнення цього збройного конфлікту між Росією і Україною? На думку В.К.Винни-

ченка, винною у цьому була тільки Центральна рада, яка своєю фактичною допомогою "білогвардійцям-каледінцям" викликала збройний напад на неї з боку Росії".

Як бачимо, В.К.Винниченко знову відтворює на сторінках своєї книги типові більшовицькі тези. Він навіть намагається підкріпити свою позицію досить дискусійною тезою про те, що російський Раднарком на чолі з В.І.Леніним робив усе, щоб уникнути цього збройного зіткнення і що тільки Центральна Рада, вперта у своїй "контрреволюційності", змусила російський більшовицький уряд піти на нього¹².

Придивимось до головного аргументу автора "Відродження нації". Не будемо спрощувати проблему і відразу ж зазначимо, що в ньому є певна доля істини. Чому? Тому що Центральна Рада і справді об'єктивно надала тоді певної підтримки каледінцям, пропускаючи на Дон їхні загони і не пропускаючи в той же самий час більшовицькі війська. І справді, якби Центральна Рада дійсно прагнула б до політичного нейтралітету між червоними і білими, то її поведінка в ті дні повинна була б бути дещо іншою, а саме: 1) український уряд міг би залишати поза своєю територією одночасно як російські більшовицькі війська, так і загони каледінців; 2) український уряд міг би також затримувати і обеззброювати на "своїй території" і червоних, і білих; 3) Центральна Рада могла б, крім того, дозволити супротивникам переїжджати через власну територію і з'ясовувати стосунки між собою за межами України.

На жаль, всі наведені варіанти поведінки Центральна Рада відкинула, чим і викликала до себе справедливий (у цьому плані) претензії з боку Раднарком РСФСР. Разом з тим, факти свідчать про те, що більшовицький Раднарком був далеким від того, щоб дійсно уникати збройного конфлікту з Україною. Навпаки, текст його ультиматуму свідчить, що радянський уряд Росії саме його і прагнув. На нашу думку, довести це не важко. Якби уряд Леніна і справді мав намір зберегти мирні стосунки з Україною (а разом з ним - і незалежність України), то всі переговори між сторонами не вийшли б за межі цього питання, і цілком можливо, що радянська Росія і Українська Народна Республіка знайшли б рішення, яке було б однаково прийнятним і для більшовиць-

кої Росії, і для України (на нашу думку, Центральна Рада під тиском Раднаркому РСФСР могла б рано чи пізно заборонити прибічникам Каледіна просуватися по території УНР). Але звертає увагу на себе те, що сам зміст більшовицького ультиматуму вийшов далеко за межі “каледінського” питання. Крім вимоги припинити допомогу контрреволюціонерам на Доні і Кубані, Раднарком додатково вимагав: відмову Центральної Ради від боротьби з більшовицькими загонами на власній території і організацію спільного походу проти “білого Дону”¹³. Зрозуміло, що прийняття цих умов Центральною Радою означало б на практиці її добровільну капітуляцію і відмову від незалежності України. На наш погляд, цей пункт ультиматуму лєнінського Раднаркому був для Центральної Ради набагато більш принижуючим, ніж вимога уряду Австро-Угорщини до Сербії дозволити цісарським чиновникам організувати розслідування вбивства ерцгерцога Франца-Фердинанда. І тому пункти лєнінського ультиматуму були заздалегідь неприйнятними, провокаційними у своїй основі і мали привести до необхідної для більшовиків війни з Україною і до ліквідації української незалежності. Таким чином, вина за виникнення українсько-російського конфлікту лежить не стільки на Центральній Раді, скільки на більшовицькому Раднаркомі.

3. Українські уряди 1918 (Центральна Рада і Гетьманат): “буржуазна естафета” чи злам традиції українського соціалізму?

Чимало сторінок у “Відродженні нації” В.К.Винниченка присвячено досить складному і бурхливому в історії України 1918 року, коли впродовж відносно короткого часу на Україні керували три уряди: Центральна Рада (повернулася до влади 1 березня 1918 року), Гетьманат генерала Павла Скоропадського (замінив Центральну Раду 29 квітня 1918 року) і Директорія (прийшла до влади 14 грудня 1918 року).

У характеристиці В.К.Винниченком політики Центральної Ради і Гетьманату у 1918 році виразно виявляєть-

ся спроба досить штучно і спрощено зблизити і навіть ототожнити соціально-політичну суть цих досить різних у будь-якому відношенні урядів. І тут, безумовно, В.Винниченко знову віддає відверту данину суто більшовицьким концепціям, що безапеляційно ставили і ставлять на одну дошку ці два українські уряди. Розповідаючи про повернення Центральної Ради до Києва на початку березня 1918 року, автор “Відродження нації” наголошує на тому, що українські урядовці почали за допомогою іноземних інтервентів проводити на Україні чисто буржуазний курс: відновлювати приватну власність, повертали поміщикам землю і реманент, а капіталістам - фабрики і заводи¹⁴. Що ж до фактів, що свідчать про намагання Центральної Ради здійснити “соціалізацію землі”, то сам В.К.Винниченко, очевидно, вважає їх такими, що не заслуговують на серйозну увагу. А звідси логіка письменника штовхає його до природного висновку: з огляду на те, що за Центральної Ради 1918 року капіталістичні порядки залишилися фактично недоторканими, то єдине, що треба було зробити царському генералові Скоропадському - це законодавчо закріпити все “підготовлене” для нього Центральною Радою¹⁵.

Отож в уяві В.Винниченка між Центральною Радою і Гетьманатом відбулося те, що можна умовно назвати “естафетою” між двома чисто “буржуазними” урядами. Зазначимо, що для підкріплення своєї позиції автор наводить також і аргумент дещо іншого характеру: мовляв, і Центральна Рада, і Гетьманат відверто робили ставку на великих земельних власників-капіталістів (Центральна Рада прагнула зберегти в українському селі господарства до 50 десятин землі, а Скоропадський - до 25 десятин).

Але факти історії, на жаль, малюють іншу картину. Чимало авторитетних істориків (зокрема Д.Дорошенко, колишній генеральний писар Центральної Ради П.Христюк) свідчать, що соціалістична орієнтація Центральної Ради не змінилася у березні 1918 року. Навпаки, з селянською землею і капіталістичними підприємствами радівці збиралися діяти саме так, як до того вимагав її IV Універсал, який без перебільшення можна назвати найбільш соціалістичним і радикальним з усіх Універсалів цього україн-

ського уряду (він повністю відкидав приватну власність на землю). Д.Дорошенко у своїй відомій монографії наводить коротеньку, або яскраву характеристику діяльності Центральної Ради у 1918 році, що дається у рапорті одного з членів німецької окупаційної адміністрації. По іронії долі, зазначає він, німці і австрійці, борючись на Україні проти “російського більшовизму”, по суті змушені були спертися у боротьбі з ним такий же самий “комуністичний режим” в особі Центральної Ради¹⁶.

Читач має право закинути мені, що подібні оцінки можуть бути надто суб’єктивними і невірними. Припустимо, що це й дійсно так. Припустимо, що в оцінці тих подій та соціальних явищ дійсно помилялися і Д.Дорошенко, і П.Христюк і інші автори, що були їх очевидцями. Припустимо, що Центральна Рада дійсно була “буржуазним” урядом, що саме вона заклала добрий ґрунт для подальшого “воцаріння” генерала П.Скоропадського. Але, дивлячись на речі таким чином, ми, мабуть, не зможемо пояснити логіку багатьох фактів із життя України 1918 року. Чому, наприклад, проводячи “буржуазну” політику, Центральна Рада відразу ж викликала проти себе різку і навіть непримиренну опозицію з боку буржуазних кіл України? Згадаймо хоча б такий факт. У другій половині березня 1918 року відбувся з’їзд консервативної партії хліборобів-демократів. “Хлібороби-демократи” засудили аграрну політику Центральної Ради, вимагали від українського уряду відмовитись від курсу на “соціалізацію” землі і відновити на селі приватну власність на землю¹⁷. І аналогічні питання: чому Центральна Рада енергійно протестувала проти провокаційного наказу німецького генерала Айхгорна, що фактично відновлював права поміщиків на землю? Чому, коли 29 квітня 1918 року у Києві зібрався “хліборобський конгрес” (він і обрав Скоропадського гетьманом) часто-густо лунали гасла: “Геть Центральну Раду!”, “Годі нам вже соціалістичних експериментів!”¹⁸ І чому саме гетьман Скоропадський перш за все відмінив по суті все законодавство Центральної Ради?

Відповідь, на нашу думку, ясна. Центральна Рада і гетьманська влада були виразниками інтересів різних со-

ціальних верств. Перша відбивала (хоча не послідовно) інтереси біднішого та середнього селянства, яке через слабкість і хиткість свого матеріального становища тягнулося саме до общинних, соціалістичних форм існування суспільства і боялося ринкового капіталізму. Гетьманська ж влада, навпаки, відбивала сподівання найбільш заможних верств міста і села (поміщиків, міської буржуазії, куркульства), які, по-перше, досить міцно стояли на ногах у господарчому відношенні, і, по-друге, смертельно ненавиділи соціалізм, що принаймні обмежував їх високий суспільний статус. Тому соціалізм (реальний і потенційний) Центральної Ради був цим верствам ворожий. І це одна з найважливіших причин гетьманського перевороту що відбувся 29 квітня 1918 року. Ті, хто здійснив його, бачили своїм ворогом навіть утопічний соціалізм Центральної Ради.

4. Гетьманат 1918 року:

уряд “неукраїнський”, уряд український,
уряд інтернаціональний?

Вибираючи відповідь на це дискусійне питання, В.К.Винниченко оперує логікою, притаманною представникам українських соціалістичних партій, що у свій час боролися проти гетьманщини. За їх думкою, Гетьманат не мав нічого спільного не тільки з “трудящими класами” України, а й з українським народом і українською нацією взагалі. Це, за В.Винниченко, була українська за формою, але водночас типово “чужинна”, російська за змістом влада - влада російського поміщика, російського генерала і російського чиновника¹⁹.

Висловлюючи свою тезу саме так, безапеляційно і категорично, В.К.Винниченко, на жаль, не оперує при цьому скільки-небудь серйозним фактичним матеріалом, що міг би підкріпити її. Методологічною основою подібних тверджень автора “Відродження нації” є уявлення про те, що серед етнічних українців ніколи не було експлуататорів чужої праці, властиве чималій кількості українських істориків і політиків.

У свій час, тільки починаючи вивчати подібні пробле-

ми, я неодноразово замислювався: чому як у старій, так і в новій українській історіографії (немарксистській) досить міцно укріпилося це хибне уявлення, що різко суперечить усьому історичному досвіду України? Треба взагалі підкреслити, що ніяка нація світу, включаючи і нашу, українську, не може претендувати на почесне “безбуржуазне” звання, бо капіталістична формація (на відміну, скажімо, від рабовласницької і феодальної формацій, які охопили значну кількість, але не всі суспільства), набула справді універсального, світового значення і не обійшла фактично жодного з суспільств і держав. А це значить, що, поруч з іноземними капіталістами, у кожній з країн можна без особливих зусиль відшукати також і капіталістів “своїх”, вітчизняних. Глибокі історичні дослідження як радянських, так і немарксистських вчених довели, що до 1917 року на Україні існували три основні групи національних, українських капіталістів: а) українське дворянство, яке напередодні 1917 року уособлювало собою розвиток капіталізму у сільському господарстві; б) велика українська міська буржуазія (Терещенко, Харитоненко та ін.); в) куркульство (клас дрібної буржуазії), що, на відміну від великої буржуазії, будував свій життєвий уклад на незначному, але все ж таки реально існуючому застосуванню найманої праці²⁰.

Передбачаю, що найбільшу критику читачів може викликати моє уявлення про існування міцного і впливового класу українського дворянства. Але у Всеросійському переписі населення 1897 року можна знайти цікавий і несподіваний для багатьох факт: під час цього перепису дворян України назвали своєю мовою українську мову.

Вже виходячи з цього, помилково говорити про те, що, мовляв, гетьманський переворот кінця квітня 1918 року відбивав інтереси “неукраїнських” експлуататорських класів. Крім того, досить придивитися до особистого складу гетьманського кабінету міністрів, щоб побачити, що в ньому аж ніяк не випадково переважну більшість становили етнічні українці (Лизогуб, Рогоза, Чубинський, Василенко, Устимович). Вибирали гетьмана 29 квітня 1918 року теж переважно українці (поміщики і куркулі). За підрахунками автора цієї статті, серед усіх повітових і

губернських старостів, що виконували свої обов’язки протягом правління П.П.Скоропадського, досить солідний процент становили також українці.

А якщо врахувати, що практично весь час Скоропадський і його уряд стояли на ґрунті самостійної української держави і навіть провели широку українізацію усього суспільного життя на Україні, то можна зробити висновок: Гетьманат 1918 року являв собою одну з форм української національної держави (на жаль, із сильною залежністю її від австро-німецького блоку), що представляла інтереси вищих шарів українства (українських поміщиків, вищих верств української буржуазії, куркульства).

Можуть заперечити: Гетьманат 1918 року захищав не тільки еліту українську, а й еліту російську, польську, єврейську і т.п. і певною мірою це було так. Наприклад, видаючи накази про відновлення права власності, Скоропадський дбав не лише про інтереси заможних українців, але разом з тим фактично відновлював у правах поміщиків і капіталістів представників інших національностей (росіян, поляків, євреїв). Проте, слід чітко розмежувати два аспекти цієї проблеми. Захищаючи їх, безумовно, в економічному плані, уряд Скоропадського у політичному відношенні був далекий від інтересів елітарних кіл національних меншин. Достатньо сказати, що орієнтація його “Української держави” досить суттєво розійшлася з прагненнями російських монархістів на Україні, що мріяли побачити реставрованою Російську імперію Романових. Якби Гетьманат був дійсно “російським” чи “проросійським” буржуазно-поміщицьким режимом, то навряд чи відомі російські політики Мілюков і Пуршикевич закликали б до його повалення, а генерал Денікін довгий час не бажав встановлювати з ним дипломатичні відносини.

Українська Директорія: діяльність
за “неопублікованою програмою
чи відповідність урядових дій програмним засадам?”

Слід підкреслити, що ставлення Володимира Винниченка до уряду Директорії, котра прийшла до влади 14 грудня 1918 року, теж досить критичне і в цьому плані не

поступається ставленню до Центральної Ради. В ньому у В.К.Винниченка набагато більше односторонності, ніж у його ставленні до Центральної Ради (справа в тому, що досить критичний погляд на діяльність цього уряду притаманний переважній більшості представників української немарксистської історіографії, не кажучи вже про українських радянських істориків).

Зразу ж зробимо застереження: у більшості своїх оцінок щодо Директорії В.В.Винниченко абсолютно правий. І дійсно, цей уряд, почавши з блискучої організації переможного повстання проти гетьмана Павла Скоропадського, пізніше фактично став на заваді дальшому поглибленню революційного процесу на Україні. Все це так. Але заперечення у мене викликає одна з характерних і, м'яко кажучи, дискусійних тез автора "Відродження нації" щодо діяльності Директорії, яку можна сформулювати таким чином: після перемоги над гетьманщиною український уряд лицемірно проголосив одну, революційну програму, але насправді збирався йти (і дійсно пішов) зовсім іншим шляхом, що врешті решт призвело до встановлення на Україні одного з варіантів української контрреволюції²¹.

Але чи це дійсно було так? Підкреслимо, що і більшість українських істориків беззастережно солідаризувались з цим висновком В.Винниченка. Проте порівняльний аналіз теорії і практики Директорії, зроблений мною для з'ясування цього питання, привів мене до несподіваного для мене самого висновку: практичні кроки уряду Директорії повністю відповідали тезам її відомої Декларації від 26 грудня 1918 року. Так, можна доводити (причому - переконливо!) антинародність цих кроків, їх антиреволюційний характер (наприклад, певне зволікання з реалізацією аграрної реформи, репресії щодо "лівих" елементів, розгін Рад і т.п.), але факт залишається фактом: така політика Директорії відповідала положенням Декларації. А якщо це так, то теза В.К.Винниченка про "політичну нещирість" Директорії не витримує ніякої критики²².

Одне з перших положень Декларації відображало бажання діячів Директорії назавжди ліквідувати на Україні буржуазно-поміщицьке законодавство гетьмана П.Скоро-

падського. І це бажання дійсно було виконане. Виплата контрибуцій селянством негайно прикоротилася, приватна власність на поміщицькі та куркульські землі, поновлена П.Скоропадським, була скасована, реакційне робітниче законодавство також було анульовано. Крім того, досить послідовно було виконано і ще одне положення Декларації Директорії - про усунення від влади представників експлуататорських класів (буржуазії і поміщиків). Слід підкреслити, що на виборах на Трудовий Конгрес (відбувся в кінці січня 1919 року) жодний капіталіст, поміщик чи куркуль не був присутній²³.

Тепер ми підходимо до головного пункту критики Директорії з боку В.К.Винниченка. Письменник щиро обурюється діяльністю каральних загонів Болбочана, Ковенка та інших, що розганяли і розстрілювали на Україні прибічників відновлення Радянської влади. І дійсно ця репресивна за своїм реальним змістом діяльність відбувалася в той час всупереч бажанням переважної більшості українських робітників та селян, що схилилися тоді до варіанту самостійної радянської республіки. Але, з іншого боку, і тут дії воєначальників С.Петлюри повністю відповідали змісту грудневої Декларації. По-перше, беззастережно встановлення радянської форми правління на Україні Декларація аж ніяк не обіцяла. По-друге, Декларація наголошувала на тому, що майбутню форму державної влади ((радянську, парламентську або ж якусь іншу) мав визначити Трудовий конгрес. І, нарешті, по-третє (а це - найголовніше), Директорія брала на себе зобов'язання придумувати, до скликання Трудового Конгресу, будь-які виступи з метою насильницького нав'язування народові України тієї чи іншої форми правління, що, по суті, і робилося вищезгаданими петлюрівськими командирами²⁴.

На закінчення підкреслимо, що і у справах міжнародних Директорія дотримувалась миролюбної політики, принципи якої теж були висвітлені у Декларації. Ми упевнені у тому, що ніхто навіть з найбільш переконаних опонентів Директорії не зміг би навести будь-яких фактів, що свідчили б про агресивність намірів Директорії щодо інших держав у кінці 1918 - на початку 1919 років. Слід підкреслити, що уряд Директорії неодноразово перебував у

стані війни з іншими державами - більшовицькою Росією, державами Антанти, збройними силами Півдня Росії, але ведення військових дій з боку українського уряду практично завжди було наслідком конкретних проявів агресивності цих країн щодо української держави (а не навпаки).

Звичайно, можна побачити відхід від революційних принципів Декларації у конкретних угодах, які укладав уряд Директорії з країнами Антанти (січень-березень 1919 року) і з Польщею (квітень 1920 року) (саме так мислить собі про цю справу В.К.Винниченко). Можна погодитись з автором "Відродження нації" в тому, що практична реалізація цих договорів значно звузила б реальний суверенітет України. Але чи можна на цій підставі характеризувати членів уряду Директорії як "зрадників" власної грудневої Декларації 1918 року? На мою думку, ні. По-перше, до укладення цих нерівноправних угод Директорію змусили вкрай важкі внутрішні і зовнішні умови. По-друге, слід особливо підкреслити, що на практиці всі ці угоди залишилися фактично на папері, в чому, на моє переконання, не останню роль зіграло щире бажання українських урядовців бачити Україну дійсно незалежною. По-третє, навіть ці багато в чому невдалі угоди за великим рахунком не суперечили змісту грудневої Декларації, бо сама Декларація аж ніяк не заперечувала можливість укладення союзницьких угод України з іншими державами і іншими політичними силами.

Отже, можна довго дискутувати з питання про правильність чи неправильність внутрішньої та зовнішньої політики Директорії, але не викликає сумніву те, що діяльність українського уряду не суперечила його власній опублікованій програмі.

Викладена полеміка автора цієї статті з В.К.Винниченко приводить до висновку, що при всій ґрунтовності "Відродження нації" не всі висловлені в ній ідеї відповідають історичній істині. Причини цього слід вбачати в тому, що, по-перше, В.К.Винниченко не був професійним істориком-дослідником, і, по-друге, що, будучи по своїй суті ліворадикальним політиком, він не міг бути безпристрасним у своєму ставленні до дій правої частини Центральної Ради і Дирек-

торії, і це на практиці віддаляло його від правильного розуміння низки аспектів такого досить складного питання, як українська національна революція 1917-1921 рр.

¹ Винниченко В. Відродження нації: У 3 т. К.; Відень, 1920. Т.2. С. 108, 110, 111-112.

² Див.: Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. К., 1995. Т.2. С. 476, 479; Ukraine. A Study in Revolution, 1917-1921. Cambridge; Massachusetts, 1979.

³ Див.: Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції: У 4 т. Відень, 1921. Т.1. С.73; Т.2. С.51-52.

⁴ Там само. Т.2. С.129.

⁵ Там само. Т.2. С.52.

⁶ Див.: Історія українського війська: У 2 т. К., 1995. Т.2. С.133.

⁷ Христюк П. Вказ. праця. Т.2. С.30.

⁸ Там само. Т.2. С.31.

⁹ Дорошенко Д. Історія української революції (1917-1923 рр.). Ужгород, 1923. С.17.

¹⁰ Винниченко В. Вказ. праця. Т.2. С.106.

¹¹ Історія українського війська... Т.2. С.131.

¹² Винниченко В. Вказ. праця. С.136, 137-141.

¹³ Христюк П. Вказ. праця. Т.2. С.85.

¹⁴ Винниченко В. Вказ. праця. Т.2. С.306-307.

¹⁵ Винниченко В. Вказ. праця. Т.2. С.24-28.

¹⁶ Дорошенко Д. Вказ. праця. С.46.

¹⁷ Полонська-Василенко Н. Вказ. праця. Т.2. С.484.

¹⁸ Див.: Горак В.С. Царський кавалергард. Російський генерал, гетьман України //Час. 1997, грудень.

¹⁹ Винниченко В. Вказ. праця. Т.3. С.179-183.

²⁰ Див.: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. СПб., 1904; Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917-1967 гг. К., 1987.

²¹ Винниченко В. Вказ. праця. Т.3. С.179-183.

²² Там само.

²³ Полонська-Василенко Н. Вказ. праця. Т.2. С.518-519.

²⁴ Полонська-Василенко Н. Вказ. праця. Т.2. С.174-175.